युवामित्यत्र त्यादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुष्मदर्थयोर्बोधः स च स चेत्यत्रापि विभिन्नार्थयोर्विग्रहे स्वपूर्वागणितोऽपि तदादिः स्वोत्तरापठित एव "तत्तन्मानुषतुल्योऽसौ यद्यद्विद्यातिनिर्म्मलेत्यादौ तु न त्यदादिगणेन द्वन्द्वः परन्तु तदाद्यव्ययेन यथा "तत्तत्तामसभूतभीतय" इत्यादौ यत्तदादिव्यतिरिक्तानामेवाव्ययानां सरूपैकशेषस्य व्युत्पन्नत्वात् प्रयोगानुरोधित्वात् कल्पनायाः। कश्च त्यञ्चेत्यादिविग्रहेण किमा तादृशद्वन्द्वे तु तदन्यस्यैव त्यदादेर्लुकि कावित्यादिक एव प्रयोगः चैत्रस्य पितरावित्यत्रापि विरूपैकशेषे लुप्तस्य मातृपदस्य स्मरणान्मातुरवगमः तदस्मरतस्तु पितृपदे जनकशरीरत्वेन लक्षणया मातापित्रोरवगतिरिति प्राञ्चः। कौमारास्तु मात्रा पितुर्द्वन्द्वे माता पितृभ्यां मातारपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयीदर्शनाच्चैत्रस्य पितरावित्यत्र नैकशेषः परन्तु पुष्पवन्तादिपदवन्मातृत्वपितृत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षं पितृपदं प्रकृत्यन्तरम्। एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्चेत्यर्थे श्वशुरावित्यत्र श्वशुरपदमपि श्वश्र्वा श्वशुरस्य द्वन्द्वे श्वश्रूश्वशुरावित्येव प्रयोगादित्याहुः"। द्वन्द्वं विभजते। "द्वौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारेतरेतरौ। एकान्यवचनाकाङ्क्षाहीनोपादानतश्च तौ"। "अस्य द्वन्द्वस्य द्वौ भेदौ समाहार इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ तत्रैकवचनान्यसुबाकाङ्क्षाविहीनः समाहारः तथाविधसुबाकाङ्क्षश्चेतरेतरः पाणिपादं हस्त्यश्वमित्यादितो हि करचरणादीनां बहूनामप्यगतावेकवचनमेव प्रमाणं धवखदिरावित्यादौ द्विवचनादेः पदिस्कन्दिखिदेर्दादित्यादौ तु पदिस्कन्दिभ्यां सहितः खिदिरिति विगृह्य मध्यपदलोपी कर्म्मधारयो यथा अव्याप्त्यतिव्याप्तेरिति मणिग्रन्थादौ"।

केचित् पदभेदे द्वन्द्वमिच्छन्तः "अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः" इत्युदाजह्रुः तन्न समीचीनम् चोऽवधारणे इत्यादिवत् एकदन्तादिशब्दानामेवात्र पदार्थत्वात् तथाभूतशब्दानाञ्च विभिन्नानुपूर्वीकत्वेन भिन्नत्वात् एते शब्दा गणेशे वृत्तिमन्त इत्येवं कोषादायवन्वयबोधात्। घटकलसयोरभेद इत्यादौ तु घटपदकलसपदप्रतिपाद्यत्वरूपपदार्थतावच्छेदकभेदात् न द्वन्द्वानुपपत्तिरिति दिक् "देवताद्वन्द्वे" "चार्थे द्वन्द्वः" पा० "द्वन्द्वः समासिकस्य च" गीता। तत्र युगले "द्वन्द्वं ते मन्दचेता यदि जपति जनोवारमेकं कदाचित्" कर्पूरस्तवः। "विरहविधुरकोकद्वन्द्वशोकं विभिन्दन्" उद्भटः। मिथुनम् स्त्रीपुंसयोर्द्वित्वम् तत्र "द्वन्द्वानि भावं क्रियया विव्रजुः" कुमा० "मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु" रघुः। "क्षुत्पिपासे शोकमोहौ रागद्वेषौ तथैव च। लाभालाभौ च शीतोष्णे तथा मानापमानकौ। कामक्रोधप्रभृतयोः द्वन्द्वशब्देन वर्णिता" इत्युक्ते परस्परविरुद्धस्वभावे शीतोष्णादौ "न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि" माघः "तितिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता" वेदान्तसा० "द्वन्द्वातीतो विमत्सरः" गीता। आसनजये च द्वन्द्वदुःखैरनाभिभवः योगसू० उक्तः "ततो द्वन्द्वानभिघातः" "शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाभिभूयते" भा०।

७दुर्गे युक्तिकल्प० तद्विशेषादिकं तत्रोक्तं यथा "राज्ञो बलं न हि बलं द्वन्द्वमेव बलं बलम्। अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेत्" तथा च "एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः। शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते। अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत्। यद्दैवसूचितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादि संश्रितम्। अकृत्रिममिदं ज्ञेयं दुर्लङ्घ्यमरिभूभुजाम्। प्राकारपरिखारण्यसंश्रयं यद्भवेदिह। कृत्रिमं नामविज्ञेयं लङ्घ्यालङ्घ्यन्तु वैरिणाम्" तत्राकृत्रिमद्वन्द्वमुक्तं तत्रैव यथा "अत्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सकाननः। सजलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः। सुखनिःसरणो द्वन्द्वः पर्वताख्यो महीभुजाम्। नद्योगभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः। तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीद्वन्द्वः स उच्यते। यदन्यच्चिरकालीनं दुर्लङ्घ्यं विपिनादिकम्। तन्मध्यरचिता भूमिर्द्वन्द्वत्वेनोपतिष्ठते। वनद्वन्द्वमिति ख्यातं यथापूर्वं महत्तरम्" कृत्रिमद्वन्द्वमुक्तं तत्रैव यथा "यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः। तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं द्वन्द्वमारभेत्। गजैरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः। द्वन्द्वत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः। विशालशालं सुघनं बहुकण्टकिसङ्कटम्। द्वन्द्वत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं बलम्। अधोऽधोबध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं स्रवन्। द्वन्द्वत्वेन समुद्दिष्टः दुर्लङ्घ्यो हि स भूभुजा। सर्वतः परिखां कृत्वा निबन्धोपरिकन्दरम्। तज्जलप्लुतदेशत्वात् जलद्वन्द्वं तदुच्यते। एषामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धनात्। वर्षासु प्लवते वारि जलद्वन्द्वं ततोभवेत्। एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं द्वन्द्वमाचरेत्। आश्रित्य कृत्रिमं द्वन्द्वं बलवद्-